

DE JOHANNESKERK TE TZUM

Bouwgeschiedenis en exterieur

De oorsprong van Tzum gaat terug op een terpnederzetting, die omstreeks het begin van onze jaartelling ontstond op een kwelderwal.

Van de in de twaalfde eeuw aan Johannes de Doper gewijde romaanse kerk resteren in het muurwerk aan de noordzijde nog gedeelten van tufsteen met onder andere bouwsporen van vensteropeningen en een rondboogfries op kraagsteentjes. In de veertiende eeuw is het schip met rode baksteen verlengd en is het gotische koor met een vijfzijdige sluiting in gele baksteen opgetrokken. In 1866 werd de kerk aan de zuidzijde bepleisterd.

Omvangrijke werkzaamheden aan zowel het exterieur als het interieur vonden plaats in 1881 en 1882, onder architectuur van F. Swart te Sneek. Een steen in de zuidelijke koormuur, waarop de namen staan van de toenmalige kerkvoogden en de architect, herinnert hieraan. De noordmuur werd aan de bovenkant voorzien van een blokfries met tandlijst. De zuidmuur werd beklampt en kreeg ook een blokfries met tandlijst. Het koor wordt gestut door steunberen. De traveeën van het lange schip en het koor zijn aan de zuidzijde gescheiden door lisenen. De spitsboogvensters hebben geprofileerde, gepleisterde dagkanten en boven de bogen wenkbrauwen van pleister. De uitbouw aan de zuidkant heeft oorspronkelijk dienst gedaan als sacristie en heeft na de reformatie de functie van consistorie gekregen.

Toren

Zoals op een steen in de zuidelijke torenmuur is vermeld, is met de bouw van de toren begonnen op 6 juni 1548 en was het werk voltooid op 20 oktober 1549. De bouwmeester was Cornelis Claesz. De in laatgotische stijl van bakstenen opgetrokken toren heeft aan de westzijde een zandstenen meervoudig geprofileerde nis met de ingang en een groot spitsboogvenster met vorktracering daarboven. De romp bestaat uit drie geledingen. De tweede geleding is aan de zuid-, west- en noordzijde versierd met drie spitsboognissen en de derde geleding heeft aan alle zijden twee korfboognissen, waarin de galmgaten staan. Op het 31 meter hoge vierkant staat een balustrade. De toren wordt bekroond door een 41 meter hoge ingesnoerde achzijdige spits. Met zijn totale lengte van 72 meter is de toren van Tzum de hoogste dorpstoren van Friesland. Het is opvallend dat de kolossale torenromp even breed is als de kerk.

Toren en kerk hebben in de loop der eeuwen vaak schade opgelopen als gevolg van blikseminslag. Het dorp en de kerk hebben ook veel te lijden gehad van plunderingen in de roerige tijd van de Saksische overheersing aan het begin van de 16de eeuw. In 1586, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd het dorp geteisterd door Spaanse troepen, waarbij de kerk in brand werd gestoken.

Herhaaldelijk zijn aan de toren herstel- en restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. In de jaren 1960 tot 1964 is de spits grondig gerestaureerd. De romp van de toren en delen van de buitenkant van de kerk ondergingen in de periode van 2000 tot 2003 uitgebreide herstelwerkzaamheden. Ook de haan, het kruis en de bol op de spits werden opgeknapt. In het inwendige van de toren moest het eikenhout van de klokkenstoel, dat ernstig was aangetast door de bonte knaagkever, voor een groot deel worden vervangen.

De in 1525 door Gerard van Wou en zijn compagnon Johannes Schonenborch gegoten klok heeft de Tweede Wereldoorlog overleefd en hangt nog steeds als grote klok in de toren. De kleine klok, die dateerde uit 1870, kwam niet terug. Twee in 1978 aangeschafte kleine klokken bleken niet goed te harmoniëren met de Van Wou-klok. Bij de laatste restauratie zijn deze vervangen door twee klokken afkomstig uit een rooms-katholieke kerk in Bussum. De toren van Tzum beschikt sedertdien over een indrukwekkend driegelui. Het uurwerk werd in 1906 vervaardigd door G. de Looze te Leeuwarden.

De laatste restauraties staan ook vermeld op gedenkstenen in de zuidmuur van de toren.

Interieur

Bij grootscheepse verbouwwerkzaamheden in 1881 en 1882 is het interieur drastisch gewijzigd. De trekbalen werden vervangen door trekstangen en nagenoeg de gehele inrichting werd vernieuwd. De banken dateren uit die tijd, evenals de drie herenbanken tegenover de preekstoel met overhuivingen op gietijzeren zuiltjes met composietkapitelen. Ook het doophek met gietijzeren balusters en de trap van de preekstoel, waarvan de leuning op eveneens gietijzeren balusters steunt, werden toen vervaardigd. De eikenhouten preekstoel is vervaardigd door Agge Jans Monsma uit Sneek en dateert uit 1699.

De kuippanelen zijn versierd met loofwerk, bloemen en festoenen van een onbekende houtsnijder. Bij de verbouw in 1881 en 1882 werd het koor door een wand van het schip afgescheiden. Bij de restauratie in 1973 werd het koor weer bij de kerkrimte gevoegd, dat zich onder andere goed leent voor de avondmaalsvieringen. Voor de oostelijke koormuur bevindt zich op gemetselde onderstukken een restant van vermoedelijk een sarcofaag.

Een oude avondmaalsbank is eveneens in het koor opgesteld. In de vloer van het koor is een groot aantal fraaie zerken bijeengebracht, die hoofdzakelijk uit de 16de en de 17de eeuw dateren. Bij de noordmuur aan het begin van het koor ligt een bijzondere zerk, die de graven dekt van de scheepskapitein Marten Jansen en zijn gezin. Er valt op te lezen dat zoon Jorit Martens in oktober 1628 op 26-jarige leeftijd sneuvelde op het schip de Eenhoorn in de vloot van Piet Hein, toen deze de buit van de Zilvervloot naar het vaderland bracht en in een gevecht met Duinkerker kapers terechtkwam. Bijna alle manschappen vonden de dood, “doch schip wert noch God lof ontset”. De beschilderde houten wijzerplaat uit 1722 aan de noordelijke koorwand bevond zich oorspronkelijk tegen de westmuur boven het orgel. De grote koperen kroon en twee kleinere dateren uit het eind van de 17de eeuw.

Orgel

De kerk van Tzum bezat al voor de Reformatie een orgel. In 1538 wordt Jacob Lamberts als “orgelist” genoemd. Over dit orgel is niets bekend. Claas Douwes werd in 1667 schoolmeester in Tzum. Hij was bevriend met de orgelbouwers Harmen Jans en zijn zoon Jan Harmens. Met hen bouwde hij in 1690 op zijn kosten een orgel, bestaande uit hoofdwerk en rugwerk, in de kerk van Tzum. Later kocht de kerkvoogdij het orgel van Claas Douwes. Hij maakte vooral naam met zijn boek “Grondig Onderzoek van de Toonen der Musijck”, dat in 1699 verscheen. Tot zijn dood omstreeks 1724 was Claas Douwes organist in Tzum.

Het orgel werd in 1759 in de Leeuwarder Courant te koop aangeboden, maar pas in 1776 verkocht aan de kerkvoogden van Oosthem. Intussen was in 1760 aan Gerhard Stevens uit Den Haag opgedragen een nieuw orgel te bouwen. Deze werkte een jaar aan het orgel. De kerkvoogden hadden echter geen vertrouwen meer in deze orgelbouwer, waarna Albertus Anthoni Hinsz verzocht werd het orgel te voltooiën. In 1764 leverde hij het orgel op, waarbij hij veel pijpwerk van Stevens gebruikte. De kassen van het hoofdwerk en het rugwerk zijn versierd met snijwerk van Johannes George Hempel. Op het rugwerk staat het wapen van de toenmalige grietman van Franekeradeel en onder het rugwerk zijn de wapens aangebracht van de kerkvoogden van 1760. Aan het orgel zijn in de loop der tijd herstelwerkzaamheden en wijzigingen uitgevoerd. Bij de verbouw van het interieur in 1881 en 1882 werden de beelden die op de torens van het hoofdwerk stonden verwijderd om plaats te maken voor drie gesneden kuiven. De beelden werden op de balk achter het orgel geplaatst. Bij de restauratie in 1985 heeft het orgel zoveel mogelijk de oude klankopbouw teruggekregen.

Het heeft de volgende dispositie:

Hoofdwerk

bourdon 16
Prestant 8
Baarpij 8
Quintadeen 8
Octaaf 4
Roerfluit 4
Quint 3
Flageolet 2
Mixtuur 3-5 sterk (bas/discant)
Cornet 3 sterk (discant)
Trompet 8 (bas/discant)
Vox Humana 8 (bas/discant)

Bovenwerk

Holpijp 9
Prestant 4
Roerfluit 4
Octaaf 2
Gemshoorn 2
Sexquialter 2 sterk (bas/discant)
Dulciaan 8 (bas/discant)

Pedaal aangehangen.
Manuaalomvang: C-d³
Pedaalomvang: C-d¹

5 oktober 2013

Literatuur:

- Brochure Johanneskerk te Tzum, Stichting Freonen fan de Tsjommer Toer en Tsjerke, mei 2004;
- Peter Karstkarel, Alle middeleeuwse kerken van Harlingen tot Wilhelmshaven, Leeuwarden 2007;
- Frans Talstra, Langs Nederlandse orgels – Groningen / Friesland / Drenthe, Baarn 1979;
- Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, Het Historische Orgel in Nederland 1726 – 1769, Amsterdam 1997.